

Slachtoffers als zondebokken

Over de dubbelhartige bejegening van gedupeerden van misdrijven in de westerse cultuur

TOM DAEMS*

Dijk, van, J.J.M., Maklu, Antwerpen/Apeldoorn, 2008, 184 p.

Op 24 november 2006 gaf Jan van Dijk zijn inaugurele lezing *The Mark of Abel. Reflections on the social labelling of victims of crime*¹ aan de Universiteit van Tilburg. Dit gebeurde ter gelegenheid van de aanvaarding van de Pieter van Vollenhoven-leerstoel 'Victimology, Human Security and Safety'. Binnen het Tilburgse International Institute of Victimology (afgekort: INTERVICT) vond hij, na verschillende jaren actief te zijn geweest bij de Verenigde Naties in Wenen, opnieuw een academische thuishaven in zijn geboorteland. Aan het einde van zijn publieke lezing beloofde hij zijn toehoorders dat het zijn laatste oratie zou zijn. De intussen 61-jarige van Dijk zit schijnbaar lekker op zijn leerstoel in het INTERVICT en zal er wellicht zijn carrière afronden.

Slachtoffers als zondebokken is een Nederlandstalige bewerking - en vooral gevoelige uitwerking - van zijn inaugurele lezing. Voor zijn boek zoekt van Dijk inspiratie bij de filosoof René Girard. Door hun grotere voorstellingsvermogen zijn mensen, anders dan andere levende wezens, geneigd tot mateloze afgunst. Girard spreekt van mimetische naijver - d.w.z. naijver die voortvloeit uit identificatie met en nabootsing van een ander. Om het vreedzame samenleven te bewaren moet die opgekropte nijd op geregelde tijdstippen afgereageerd worden. Via rituelen worden hiertoe zondebokken geofferd. Aan de stichting van Rome lag de moord op Remus ten grondslag. De jaloerse Kaïn maakte korte metten met zijn onfortuinlijke broer Abel. En ook de kruisiging van Jezus is het verslag van de moord op een zondebok. Maar het christelijke verhaal is in zekere zin uniek. Hier staat immers het medelijden met de lijdende christusfiguur centraal. 'Het Christendom identificeert zich onvoorwaardelijk met de zondebok. De christelijke religie verwerpt het zondebok-mechanisme resoluut en is gefocust op het lijden van de geofferde' (p. 75). De christelijke god is de God van de slachtoffers, niet die van de overwinnaars.

Maar het verhaal van Girard sputtert ook. Als het Christendom bij uitstek de religie is van de slachtoffers, waarom heeft het dan zo lang geduurd alvorens slachtoffers van misdrijven enige aandacht kregen? Dit is maar een verhaal van de laatste drie decennia. Daarenboven kwamen slachtofferhulp en -rechten tot stand in een post-christelijke, geseculariseerde wereld. De kerk was niet of slechts minimaal betrokken partij bij dergelijke ontwikkelingen - en dit in tegenstelling tot de lange christelijke geschiedenis van aandacht voor de ziel van de zondaar en de ontwikkeling van (post)penitentiële begeleiding en nazorg. De onverschilligheid van het Christendom ten aanzien van het lijden van het slachtoffer is raadselachtig. Vanwaar komt die? Deze vraag vormt voor van Dijk het startschot voor een verkenning van de (donkere zijden van de) christelijke cultuur en een zoektocht naar wat het betekent om slachtoffer te zijn in

* Postdoctoraal onderzoeker Onderzoeksfonds K.U.Leuven, Instituut voor Strafrecht & Leuven Instituut voor Criminologie (LINC).

¹ Deze kan gedownload worden op: <http://www.tilburguniversity.nl/intervict/news/06-11-24-rede.pdf>. Een kortere Nederlandstalige versie is beschikbaar op: <http://www.tilburguniversity.nl/intervict/publications/abelsteken.pdf> (geraadpleegd: 10 augustus 2008).

onze cultuur.

De pointe van het verhaal dat van Dijk brengt, is als volgt: Jezus staat niet enkel symbool voor het onschuldige lijden, maar ook voor de absolute vergeving. Het is vooral dat laatste element dat het Christendom zo uniek maakt, zo meent van Dijk. Het goede christelijke slachtoffer draagt zijn lijden stoïcijns, moppert niet en vergeeft onvoorwaardelijk. Slachtoffers moeten zich spiegelen aan het voorbeeld dat Christus hen gaf. De christelijke cultuur eist vergeving uit noodzaak (en hier komt Girard opnieuw op de proppen): door de afwijzing van het zondebokmechanisme heeft ze nood aan vergevingsgezinde slachtoffers om te vermijden dat de mimetische naijver opnieuw de kop opsteekt en de samenleving in een algehele chaos doet storten. Het taboe dat op wraak rust, gaat hand in hand met de afwijzing van het mensenoffer. Dit verklaart volgens van Dijk ook waarom slachtoffers een marginale plek kregen in de rechtszaal: het vergevingsgezinde slachtoffer heeft er weinig te zoeken; het wraakzuchtige slachtoffer valt uit zijn rol en is er niet welkom. 'Slachtoffers fungeren als de zondebokken van het vredebrengende, strafrechtelijke model van het Westen', zo merkt van Dijk op (p. 12). Maar die vergevingsplicht kan belastend werken en kan anderen ervan weerhouden om slachtoffers te ondersteunen. Het gevolg is dat slachtoffers opnieuw de pineut zijn: ze worden geofferd voor de goede vrede. Het wantrouwen ten aanzien van het zich mogelijks wrekende slachtoffer zit diep ingebakken in de christelijke cultuur.

Volgens van Dijk is de victimologie er onvoldoende in geslaagd om de christelijke betekenissen van het slachtofferbegrip te ontmaskeren. Ze reproduceerde zelfs de religieus beladen slachtofferbeelden. De interactionistische victimologie van de pioniers (Von Hentig, Wolfgang, Amir, Fattah) werkte *victim blaming* in de hand. De behandelingsvictimologie zette het slachtoffer weg als passief, angstig, weerloos en hulpeloos. Beide victimologieën hebben op hun eigen manier bijgedragen aan de marginalisering van het slachtoffer. Het herstelrecht dat uit is op verzoening tussen dader en slachtoffer, beweegt zich evenzeer binnen de parameters van de christelijke cultuur. 'De maatschappelijke beweging voor *restorative justice* als alternatief voor het vergeldende strafrecht is een onversneden geesteskind van de christelijke theologie', zo stelt van Dijk (p. 101). Het is daarom ook geen toeval, zo merkt hij verder op, dat de weinige initiatieven waar de kerk de afgelopen decennia wel een rol in speelde net *victim-offender reconciliation* en andere verzoeningsgerichte projecten waren.

Maar er is schijnbaar beterschap op komst: slachtoffers nemen het niet langer dat ze in een hoekje worden gedruimd en een bepaalde identiteit opgedrongen krijgen. Aan het begin van zijn boek geeft van Dijk het relaas van een reeks bekende slachtoffers - Ger Vaders, Sabine Dardenne, Natascha Kampusch, Mukhtar Mai, Terry Waite, de McCanns, Diana Lamplugh, John Tulloch, Hank Heijn - die zich verzetten tegen de traditionele slachtofferrol maar daardoor ook de gal over zich heen gespuugd krijgen van een omgeving die niet wil aanvaarden dat ze uit hun keurslijf breken. 'Slachtoffers die niet aan het verwachtingsbeeld voldoen, verstoren een zwart-wit schema dat diep in onze cultuur is verankerd' (p. 28). Slachtoffers botsen op een voyeuristische media en een cultuurkritische stroming - van Hughes, Sykes en Furedi tot George Bush Jr. - die haar pijlen richt op de slachtoffer- en klaagcultuur. Triomfantelisme is dus misplaatst. Het emancipatieproces staat nog maar in haar kinderschoenen.

Wat is er dan wel nodig? Primordiaal is de ontmaskering van de heersende slachtofferbeelden als op christelijke leerstellingen berustende stereotypen. Van Dijk legt hier een belangrijke rol weg voor de victimologie: deze dient zich te wijden aan de studie van allerhande labellingprocessen. 'Niet de problemen van slachtoffers maar de problemen die westerlingen hebben met slachtoffers zouden het primaire studie-

onderwerp van deze richting moeten zijn', zo schrijft hij onomwonden (p. 147). Hij stelt ook voor om de beladen term 'slachtoffer' uit onze woordenschat te verbannen en ze te vervangen door de notie 'gedupeerde'. Verder pleit hij voor een doorgedreven invoering van het spreekrecht dat op dit moment nog maar aarzelend ingang vindt in Nederland. Gedupeerden moeten zelf het woord kunnen voeren en vrijelijk hun woede en verontwaardiging kunnen uiten. In tegenstelling tot Hans Boutellier, die reeds begin jaren negentig de emancipatie van het slachtoffer afkondigde, meent van Dijk dus dat dit emancipatieproces nog maar net op gang is getrokken. Met zijn driedelig recept - een nieuwe identiteit, een nieuwe rol voor de victimologie en een nieuwe plek voor gedupeerden in de strafprocedure - wil hij dat proces alvast een duw in de rug geven. En alhoewel hij het niet met zoveel woorden zegt, doet hij in éénzelfde beweging misschien ook wel het onderzoeksinstituut waarin zijn leerstoel gevestigd is, het INTERVICT, een duidelijke opdrachtsverklaring cadeau.

MET TWEE OGEN ZIE JE MEER

Jan van Dijk heeft een prikkelend boek geschreven. Vorig jaar schreef ik voor *Panopticon* een artikel over de sociologie van victimisering (Daems 2007a). Moest ik van Dijks boek toen gelezen hebben, dan had ik het zeker opgenomen in de besproken literatuur. Zijn Girard-geïnspireerd verhaal verdient een plek naast het Durkheimiaans getinte verhaal van Boutellier, en de interactionistische, politiek-kritische en economische perspectieven binnen de sociologie van victimisering. Verder ben ik het volmondig eens met zijn pleidooi om de heersende slachtofferbeelden aan kritisch onderzoek te onderwerpen en dergelijk onderzoek ook een prominente plek te geven binnen de victimologie. Maar misschien is de victimologie er nog niet klaar voor? Toen ikzelf vorig jaar heersende slachtofferbeelden in recent herstelrechtelijk onderzoek aan de kaak stelde en schreef over een sluimerende therapeutisering van herstelrecht (Daems 2007b), kwamen er al vlug bitse reacties van twee Nederlandse victimologen (Pemberton 2007a; Pemberton 2007b; Wemmers 2008). Sommige victimologen verwarren kritische bevraging nog steeds met empathisch atavisme. Als egeltjes rollen ze zich op en steken hun defensieve stekels uit. De victimologie wordt nog te vaak op cyclopische wijze beoefend: met één oog kijkt men naar de benaderde situatie van slachtoffers in de strafrechtspleging, maar men mist daardoor soms een tweede oog om de uitgangspunten van het eigen denken en handelen te bevragen en de neveneffecten van victimologische wetenschapsbeoefening te bestuderen (Daems 2008). Hopelijk draagt van Dijks pleidooi - komende van een invloedrijke stem in de internationale victimologie en bekleder van een prestigieuze leerstoel aan het INTERVICT, wereldwijd het grootste victimologische onderzoeksinstituut - bij tot minder stekelreacties, meer openheid voor *Reflexion auf eigenes Tun* en de vakkundige verwijdering van de geaccumuleerde prut uit het tweede oog.

LOSSE EINDJES IN HET GEVOERDE BETOOG

Maar er valt ook wel wat aan te merken op het boek. Van Dijk weet dit en het siert hem dat hij dit ook openlijk toegeeft: 'Ik ben mij bewust van losse eindjes in het gevoerde betoog. Wellicht dat anderen deze eindjes zullen lostrekken of juist aan elkaar zullen knopen' (p. 14). Ten eerste, van Dijk maakt zijn Girardiaans verhaal niet af. Als slachtoffers eeuwenlang een functionele rol speelden in de christelijke cultuur en de aan hen gerichte eis om vergeving toeliet dat de mimetische naijver bekoeld werd, wat staat er

dan te gebeuren als de zondebok van de christelijke cultuur verdwijnt? Als het emancipatieproces is ingezet en naar de toekomst richting voltooiing gaat, wie worden dan de nieuwe zondebokken die de rust in de samenleving moeten herstellen? Van Dijk spreekt zich daar niet over uit. Daarenboven doet het wat bevreemdend aan dat hij geen woord rept over hoe bepaalde daders van misdrijven doorheen de geschiedenis als zondebokken zijn opgevoerd. Worden zij de dupe van zijn verhaal? En indien ja, is het dat wat van Dijk wil? Het zou best kunnen dat de voorstellen van van Dijk verdere *scapegoating* van misdrijfplegers in de hand werken: voor hen lijkt enkel een passieve rol weggelegd die bestaat uit het incasseren van woede en verontwaardiging en, zo het kan, het tonen van berouw.

Ten tweede, zijn boek leest als een aanklacht tegen het stereotype beeld van het hulpbehoevende, getraumatiseerde en passieve slachtoffer. Maar naar het einde van het verhaal toe blijkt dat ook van Dijk moeite heeft om zich in minder beladen woorden over gedupeerden uit te drukken. Zo spreekt hij over *empowerment* als een meer aantrekkelijke term voor de slachtofferbeweging (p. 159) - een begrip dat hij eerder in het boek, in navolging van George Pavlich, nog als volgt bekritiseerde: 'Victim empowerment betekent volgens hem dat men mensen probeert te *empoweren* die men eerst door ze slachtoffer te noemen als *powerless* heeft geëtiketteerd' (p. 39). Hij lanceert de uitdrukking 'posttraumatisch altruïsme' (p. 156) voor het verschijnsel dat slachtoffers zich inzetten voor allerlei sociale en politieke acties, wat opnieuw suggereert dat gedupeerden eerst getraumatiseerd zijn en zich pas in tweede instantie aan de goede zaak kunnen wijden. Verder schrijft hij over de nood aan 'ruimte voor post-traumatische groei' (p. 162); hij spreekt over 'verwerking van hun victimisatie' wanneer hij het heeft over opvang van slachtoffers door de politie; en hij verdedigt het spreekrecht meermaals met verwijzing naar de therapeutische effecten die dit zou hebben voor gedupeerden. Ondanks de verdienstelijke aanzetten lijkt ook van Dijk zich moeilijk te kunnen losmaken van bepaalde hardnekkige beelden over slachtoffers.

Ten derde, van Dijk hekelt de repressie van de wraakzucht in de christelijke cultuur. Als remedie wil hij slachtoffers een volwaardig spreekrecht geven waarbij ze zich zelfs kunnen uitspreken over de strafmaat. Tot nog toe kan dit niet: de strafrechtspleging is aan formele procedures en scripts gebonden en het op dit moment in Nederland ingevoerde spreekrecht is te beperkt. Maar in zijn uiteenzetting over het spreekrecht schrijft hij over de nood aan 'intelligente ventielen' voor een 'gecontroleerde expressie van wraakzucht' (p. 172) en stelt hij dat de uitoefening van dat spreekrecht binnen 'grenzen van betamelijkheid' (p. 165) moet gebeuren. Van Dijk wil dat alles hoe dan ook ordentelijk verloopt. Maar waar hij grenzen wil trekken en hoe hij die wenst te verantwoorden, blijft onduidelijk. Ook laat hij de lezer in het ongewisse over wat er moet gebeuren met gedupeerden die het oneens zijn met dergelijke grenzen of die verkiezen hun wraakrecht uit te oefenen. Hetzelfde geldt voor gedupeerden die ontevreden zijn met de door de rechter uitgesproken strafmaat wanneer deze hun suggesties links laat liggen. Van Dijk onderkent onvoldoende dat er meerdere belangen in het spel zijn bij de straftoemeting en -uitvoering: dit is niet enkel zaak van het slachtoffer alleen. Hij lijkt te aanvaarden dat regels en scripts onvermijdelijk en noodzakelijk zijn, maar dit impliceert dat zijn voorstellen ingebed moeten worden binnen een ruimere visie op strafrecht en samenleving. Zoniet dreigt hij de speelbal te worden van misnoegde gedupeerden, want vooralsnog mist hij ankerpunten - en een verantwoording voor die ankerpunten - die hem toelaten om zonedig de morrende gedupeerden tegen te spreken.

Ten vierde, van Dijk heeft het aan het rechte eind wanneer hij stelt dat onderzoek heeft aangetoond dat slachtoffers vaak veel genuanceerder denken over bestraffing

dan dat dit gebeurt op mediatieke en politieke fora. Het is voor hem de reden bij uitstek om zijn lezers aan te porren om de koudwatervrees rond het spreekrecht te laten varen. Maar hij laat daarbij na te vermelden dat de strafrechtspleging functioneert in een ruimere omgeving die ook haar deel van de koek eist - zoals dit trouwens ook blijkt uit zijn Girard-geïnspireerde uiteenzetting over het zondebokmechanisme. Hoe wil hij omgaan met een publieke opinie die door dergelijke vormen van spreekrecht en woede-expressie in de rechtszaal misschien nog meer opgezweept wordt? Voor de camera geeft het wellicht aanleiding tot spetterende emo-TV maar of gedupeerden er echt beter van worden, valt nog te bezien. Ik vond het trouwens ook wat vreemd om vaststellen dat van Dijk, één van de drijvende krachten achter de internationale slachtofferenquêtes, zo fel focust op de ervaringen van een kleine groep beroemde slachtoffers en nauwelijks aandacht besteedt aan de talloze anonieme slachtoffers.

Tot slot nog een opmerking van een andere orde: ik heb me geërgerd aan de slechte kwaliteit van deze uitgave. Het boek wordt ontsierd door onnoemelijk veel schrijf- en tikfouten, een onvolledige en onverzorgde bibliografie en talloze foute referenties. Eigenlijk had het manuscript in deze lamentabele toestand nooit in druk mogen gaan. De fouten bestrijken alle registers: tik- en taalfouten ('bekent' i.p.v. 'betekent' (p. 47), 'tri-omfanlelijke' (p. 91), 'Het leidt geen twijfel...' (p. 98); '...hun peilen gericht op...' (p. 140), '...beneden Europese pijl' (p. 172) enz.), fout gespelde namen (Ger Vader (p. 16), Intyervict (p. 32), Fukedi (p. 41), Ophrah Winfrey (p. 41), Tierny (p. 80); Julius Ceasar (p. 86), Hannah Ahrend (p. 94), De kijser (p. 108); Niels Christie (p. 112), Van Hentig (p. 128), John Tullough (p. 136), Verein Stuart (p. 137), Kynch (p. 138), Van Kamp (p. 138), Van Graechen (p. 138), Pawlich (p. 159) enz.), tot flagrante 'dt'-fouten ('...plaatst degene die aan slachtoffers hulp verleend zich in een hachelijke situatie' (p. 12); '...de ontvoerde en vermoordde Nederlandse ondernemer' (p. 32); '...wordt de herder ...niet meer ondervraagt...' (p. 69); 'Waarom is de herder niet ondervraagt...' (p. 70); 'De eerste opvang van slachtoffers ...is...verbetert...' (p. 116); '...het door mij bepleitte onderzoek...' (p. 147, p. 148) enz.). Tientallen referenties zijn niet terug te vinden in de literatuurlijst. Daarenboven komen de jaartallen in de referenties vaak niet overeen met die in de literatuurlijst. In die lijst duiden soms Engelse vertalingen van de titels van Nederlandstalige publicaties op en worden hoofdletters gebruikt waar dit niet hoeft. De uitgever en / of de auteur heeft hier heel wat steken laten vallen: je krijgt de indruk dat het boekmanuscript rechtstreeks van van Dijks persoonlijke computer naar de drukpersen is gegaan. Dit boek moet grondig nagekeken en gecorrigeerd worden. Van Dijks manuscript verdient beter dan dit.

LITERATUUR

- DAEMS, T. (2007a). Een sociologische verkenning van victimisering. *Panopticon*, 28(1), 30-45.
- DAEMS, T. (2007b). De slachtofferdimensie van herstelrechtelijke interventies. Een sluimerende therapeutisering? *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 7(1), 7-21.
- DAEMS, T. (2008). Victimologen met stekelvacht. Reactie op Pemberton en Wemmers. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, te verschijnen.
- PEMBERTON, A. (2007a). Sluimerende therapeutisering van herstelrecht? Een weerwoord op DAEMS. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 7(3), 19-31.
- PEMBERTON, A. (2007b). De Nederlandse slachtoffer-dadergesprekken: een theoretische verkenning. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 7(4), 37-52.
- WEMMERS, J.-A. (2008). De slachtofferdimensie van herstelrecht. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 8(1), 63-65.